

De kern van het boek van Van Eijnatten vormen twee tekstuittgaven. De eerste is de *Deductie voor het regt van de vrijheid van geloove, godsdienst, en conscience*, door Stinstra in 1740 aangeboden aan de Staten van Friesland. We hebben nu de oorspronkelijke Nederlandse tekst, met een vertaling in het Engels en een beknopt commentaar. Stinstra verdedigt in dit stuk de vrijheid van geloof, eredienst en geweten: de enige bron voor geloof en leer is de bijbel, en niemand kan worden gedwongen door mensen bedachte leerstukken te onderschrijven. De tweede tekst is Van den Honerts Latijnse oratie uit 1745, ook met kort commentaar, maar zonder vertaling. In deze redevoering wordt de tolerantiepolitiek van de heersende gereformeerde kerk verdedigd. Wie lid wil zijn van een bepaalde geloofsgemeenschap, moet wel de daar aangenomen geloofsleer aanvaarden, maar niemand mag een bepaalde geloofsinterpretatie worden opgedrongen. Alleen opvattingen die leiden tot blasfemie, immoreel gedrag of opstand tegen het gezag zijn onaanvaardbaar.

Interessant is dat Van den Honert naast hervormers als Calvijn, Luther en Zwingli ook Menno Simonsz noemt, de geestelijke vader van de doopsgezinden. Hij houdt echter vast aan wat in de zeventiende eeuw de algemene opvatting werd, namelijk dat het socinianisme niet getolereerd kon worden, omdat het onverenigbaar was met het noodzakelijke geloof in de goddelijke drie-eenheid en de verlossing door de godmens Christus. Wie van die fundamentele bijbelse dogma's afweek, was geen christen meer en vormde een gevaar voor de christelijke samenleving. En hier lag nu juist het strijdpunt tussen Van den Honert en Stinstra, die openlijk weigerde het socinianisme te veroordelen. Een heel gevaarlijk standpunt, vond de Leidse hoogleraar, en dus was het maar goed dat de doopsgezinde voorganger uit Harlingen het preken was verboden.

De auteur heeft zijn onderwerp op een briljante manier in een breed kader geplaatst. Hij geeft een overzicht van de evolutie van de tolerantie-gedachte in Nederland. Vervolgens behandelt hij de opvattingen van invloedrijke denkers als Philippus van Limborch, John Locke en Jean Barbeyrac. Dan volgt een uitvoerige bespreking van de polemiek tussen Stinstra en Van den Honert, die ook duidelijk wordt geplaatst in de ontwikkeling van het denken over verdraagzaamheid in hun tijd en daarna. Na de twee genoemde teksten nodigen twee uitvoerige literatuurlijsten uit tot verdere studie: 171 publicaties van vóór 1800 en 164 van na die datum.

Geen kritische opmerkingen? Ja, uiteraard. Soms doet de auteur foutieve uitspraken op basis van wat 'men' zegt. Hij noemt bijvoorbeeld Hugo Grotius' vriend Vossius weer een remonstrant, een intussen wel achterhaalde vergissing. In zijn enthousiasme vlecht de schrijver door zijn vlot vertelde verhaal soms wat veel details, die wel interessant zijn, maar ook de gang van het betoog afremmen. Bij de Latijnse tekst van de *Oratio* van Van den Honert mis ik het interessante notenapparaat van de Nederlandse uitgave, waarnaar vaak wordt verwezen. Dergelijke kleine oneffenheden doen echter helemaal niets af aan mijn grote bewondering voor dit prachtige boek, dat weer een boeiende bijdrage is aan de noodzakelijke discussie over de godsdienstige verdraagzaamheid in ons verleden.

C. S. M. Rademaker

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

E. Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale konst-gallerij tot Rijksmuseum van schilderijen (1798-1896)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1998; Zwolle: Waanders, 1998, 464 blz., f95, ISBN 90 400 9294 X).

In 1798 nam Alexander Gogel, agent van financiën van de Bataafse Republiek, het initiatief

om te komen tot een nationaal museum. Dat initiatief paste in de geest van de tijd waarin een nationale eenheidsstaat gesmeed werd. Het zou nog wel twee jaar duren alvorens de Nationale Konstgallerij — te beschouwen als de voorloper van het huidige Rijksmuseum — zijn deuren kon openen in Huis ten Bosch in Den Haag. Veel moois was er niet te zien. De meest prestigieuze verzameling van die tijd, de verzameling van stadhouder Willem V, was in 1795 door de Fransen geconfisqueerd en de mooiste stukken met onder andere De Stier van Paulus Potter waren afgevoerd naar Parijs. De eerste publieke presentatie van het nationale museum bestond uit hetgeen restte en een verzameling nationale memorabilia.

Lodewijk Napoleon verplaatste het museum in 1808 naar de nieuwe hoofdstad van zijn koninkrijk Holland, naar Amsterdam. En daar is het tot op de dag van vandaag gebleven. De initiatiefvolle Lodewijk gaf het een plaats in het tot Koninklijk paleis getransformeerde stadhuis aan de Dam; in 1817 werd het verplaatst naar het Trippenhuis aan de Kloveniersburgwal totdat het in 1885 zijn uiteindelijke bestemming kreeg in het door architect P. H. Cuypers speciaal als museum ontworpen Rijksmuseum aan de Stadhouderskade.

De geschiedenis van de 'nationale' schilderijencollectie in de negentiende eeuw staat centraal in het onderhavige werk waarop Ellinoor Bergvelt in 1998 promoveerde. Om misverstanden te voorkomen: het is niet de geschiedenis van de collectie van het Rijksmuseum, zoals de auteur in haar verantwoording duidelijk aangeeft. Het betreft in het bijzonder de collectie 'oude' schilderkunst; dus niet de contemporaine negentiende-eeuwse kunst die ook verzameld werd, niet de grafiek en tekeningen die na 1877 in het Rijksprentenkabinet werden ondergebracht, noch de kunstnijverheid en de Nederlandse geschiedenis die vanaf 1885 in het Nederlands museum voor geschiedenis en kunst waren ondergebracht (beide instellingen hadden overigens eveneens een plek gekregen onder het dak van het nieuwe Rijksmuseumgebouw). Ook een collectie als het Koninklijk kabinet van zeldzaamheden, waar objecten een plaats vonden, figureert. Meer aandacht wordt besteed aan het Koninklijk kabinet van schilderijen in het Mauritshuis. Het Mauritshuis was, met als kern de uit Parijs teruggekeerde stadhouderlijke collectie, lange tijd als nationaal kunstmuseum de evenknie van het Amsterdamse museum. En beide musea visten bovendien in dezelfde vijver.

Tot op zekere hoogte is het toespitsen van het betoog op de schilderkunst spijtig want, zoals de auteur terecht opmerkt, in geen enkel ander land treffen we een nationaal kunstmuseum aan waarin ook de geschiedenis van het eigen land is ondergebracht. Die combinatie van nationaal museum van kunst en geschiedenis is uniek en kent een eigen dynamiek die tot op de dag van vandaag de nodige discussie oplevert.

Anderzijds is het wel weer verstandig want met name de tweede helft van de negentiende eeuw kenmerkt zich door een ongebreidelde verzamelwoede die zich niet beperkte tot kunst maar zich uitstrekte tot alles wat met historie te maken had; oudheden, archieven, folklore et cetera. De vele uiteenlopende collecties die in het Rijksmuseum terecht kwamen, getuigen daarvan en bestudering op het gedetailleerde niveau waarvoor de auteur gekozen heeft, zou tot een onleesbaar boek geleid hebben.

De keuze van de auteur voor diepgang boven breedte respecterend, is er een interessant en lezenswaardig boek ontstaan waarin in een chronologisch opgebouwd betoog de geschiedenis van de schilderkunstcollectie van het Rijksmuseum uit de doeken wordt gedaan. De auteur heeft ervoor gekozen degenen die verantwoordelijk waren voor de samenstelling van de verzameling tot leidraad te nemen. Dat is een goede invalshoek omdat collecties als deze niet als vanzelf tot stand komen maar bewuste keuzen zijn van de samenstellers. Wie de samenstellers waren, de directeurs of degenen aan wie zij verantwoording moesten afleggen (koningen, ministers, raden van toezicht en dergelijke), hoe de collectie groeide en welke financiële middelen daarvoor beschikbaar waren, zijn centrale thema's in het boek.

Met name het laatste onderdeel levert veel droefenis op want het blijkt dat onze nationale overheden over het algemeen maar bitter weinig over hadden voor hun nationale collectie. Onze minst autochtone vorst, de Franse importkoning Lodewijk Napoleon, blijkt in de korte tijd dat hij functioneerde, de belangrijkste bijdrage geleverd te hebben. Niet alleen bewerkstelligde hij dat de mooiste stukken van de kunstcollectie van de stad Amsterdam aan de koninklijke collectie in bruikleen werden gegeven waaronder fameuze werken als Rembrandts 'Nachtwacht' en 'De viering van de vrede van Munster' van Van der Helst, ook kocht hij belangrijke particuliere collecties aan. Hij richtte zich met name op nationale kunst en geschiedenis, wellicht om te benadrukken dat hij toch vooral een Nederlandse vorst wilde zijn.

De latere Oranjevorsten brachten het er een stuk minder vanaf. Willem I verzamelde wel, maar minder intensief. Zijn voorkeur ging uit naar internationale kunst, een weerspiegeling van zijn ambitie in het Europese concert als volwaardig vorst mee te draaien. En de andere Europese vorstenhuizen verzamelden nu eenmaal Europese kunst. Willem II verzamelde vrijwel uitsluitend particulier maar zijn collectie moest na zijn dood vanwege de torenhoge schulden te gelde gemaakt worden. De rol van Willem III in dit geheel was verwaarloosbaar en typerend is dat de auteur na begonnen te zijn met hoofdstukken als 'De pantheons van Lodewijk Napoleon, Meerman en Apostool' en 'De klassieke pantheons van Apostool en Willem I' in de periode van Willem III de koning niet meer als richtinggevende partner noemt. Dan spelen figuren als De Stuers, Kaiser en Obreen een bepalende rol. Het spanningsveld tussen vorsten, politiek, directeuren en publieke opinie en de artistieke voorkeuren van de verschillende partijen komen uitvoerig aan de orde. Daarbij heeft de auteur nog wel eens de neiging huidige situaties te verplaatsen naar het verleden dan wel een verwijtende toon aan te slaan waar zij van mening is dat het anders zou moeten. Dat er in de Haagse politiek geen actieprogramma's voor de toekomst van de nationale schilderijencollecties werden ontwikkeld of van een nationale ideologie sprake was (158), lijkt mij nauwelijks verrassend. En dat vorst noch particulieren veel grote schenkingen deden, is wel jammer maar opnieuw niet verrassend. Er bestond op dat punt geen traditie noch waren er aansprekende instellingen waaraan dergelijke schenkingen gedaan zouden kunnen worden. Als men al particuliere gelden ten goede wilde laten komen aan het volk, dan gingen die eerder naar liefdadigheidsprojecten. Inderdaad verandert die situatie tegen het einde van de eeuw, als verzamelaars collecties bijeen hebben gebracht, niet voor zichzelf maar om in het algemeen belang de nationale of lokale geschiedenis vast te houden. Er ontstaan dan ook instellingen die dergelijke verzamelingen kunnen huisvesten. Maar dan zijn we in de tijd van De Stuers aangeland.

Al met al geeft Bergvelt een bijzonder interessant overzicht van de ontwikkeling van een nationale kunstcollectie in ons land. Doordat zij veel aandacht besteedt aan de verzamelaars is het ook een boek over mensen geworden en gaat het niet alleen over abstracties als collecties, kunststijlen en -stromingen. Prettig leesbaar ook door de vele anekdotes en details waarvan de auteur de lezer deelgenoot maakt. En wie nog meer wil weten, kan zich aan het notenapparaat te goed doen want dat is naast een bronnenverantwoording met liefst 1459 noten bijna een tweede boekwerk. Het wekt de indruk dat de auteur maar met moeite van haar verworven kennis afstand kon doen.

Het boek is voorbeeldig uitgegeven, ruim voorzien van (kleuren)illustraties en behalve van een uitvoerig notenapparaat, een Engelse *summary*, bijlagen als tellingen van de schilderijen naar periode, genre en land, herkomsten van schilderijen in de collecties, chronologische lijst van aanwinsten et cetera, voorzien van een uitvoerig register.

H. C. Toussaint, *Uitgemeten en uitgetekend. De geschiedenis van de algemene dienst van de rijkswaterstaat* (Rijkswaterstaat-serie LEX; 's-Gravenhage: Ministerie van verkeer en waterstaat, directoraat-generaal rijkswaterstaat, 1998, 158 blz., ISBN 90 369 1653 4).

Dat techniekgeschiedenis niet alleen iets voor gepensioneerde ingenieurs hoeft te zijn, zal iedereen wel toegeven sinds de verschijning van de goed ontvangen serie 'De geschiedenis van de techniek in Nederland' onder redactie van H. W. Lintsen e. a. Ook in het hier besproken werk geeft de schrijver niet alleen aandacht aan de ontwikkelingen in de techniek, maar ook aan de wederzijdse invloeden van techniek, overheidsorganisaties, maatschappelijke ontwikkelingen en politiek.

Rijkswaterstaat stamt, zoals zoveel ministeriële onderdelen, uit de Franse tijd. Het bureau voor de waterstaat is in 1798 opgericht met als opdracht uitvoering van waterstaatswerken en toezicht op lagere waterstaatsorganisaties, in de eerste plaats natuurlijk de waterschappen, die de Bataafse revolutie betrekkelijk ongeschonden hadden doorstaan. In 1808 is aan dit bureau een algemene dienst toegevoegd, die het moest bijstaan met opnemingen, observaties en onderzoeken, en voorstellen kon doen tot verbeteringen aan waterstaatswerken zoals kanalen en dijken. Bij de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk is de algemene dienst opgeheven. Bij het herstel van het Koninkrijk in 1814 verscheen wel personeel 'in algemene dienst', maar niet als een zelfstandig organisatieonderdeel. Zonder dat de dienst formeel was heropgericht, kwam hij vanaf 1870 weer in de begroting voor.

Weg- en waterbouw vinden hun oorsprong in vestingbouw. Een van de interessante ontwikkelingen die in dit boek zijn beschreven, is bijvoorbeeld het uiteengroeien van eerst de loopbanen en later de opleidingen van werkers in de genie en als civiel ingenieur.

De taken van de algemene dienst bleven vooral liggen op het gebied van voorbereiding van provinciegrenzen-overschrijdende werken. In de eerste plaats is hierbij natuurlijk te denken aan de kanalen waardoor Willem I de bijnaam 'kanalenkoning' kreeg: de Zuid-Willemsvaart en het Noord-Hollands kanaal. Aan het eind van de negentiende eeuw kwam daar een project bij dat even gedurfd als duur was en daarom toen veel stof deed opwaaien: de Nieuwe Waterweg, die uiteindelijk 140% (niet 240% zoals schrijver stelt) duurder bleek dan was begroot. Bij dit project laat de schrijver een patroon zien dat vaker is voorgekomen, laatstelijk bij de Oosterschelddedam: eerst overheerst bij de betrokken partijen enthousiasme over het project — je zou kunnen zeggen dat dit voortkomt uit een soort Oranjegevoel —, waardoor het budget van de dienst snel groeit en dus een steeds groter percentage van de rijksbegroting gaat uitmaken. Hierdoor is er de financiële ruimte om het project steeds duurder te laten worden. Uiteindelijk stelt de Kamer een onderzoek in naar de uitgaven en blijkt dat er geld verspild is, waardoor de Dienst een paar magere jaren tegemoet gaat.

Een project waaraan de dienst gedurende zijn gehele bestaan veel werk heeft verricht, is het vervaardigen en later actualiseren van een landelijke rivieren- en waterschapskaart. Voor heel Nederland moest de hoogte van het water worden bepaald ten opzichte van het Normaal Amsterdams peil. Een indrukwekkende prestatie, als we bedenken dat de fouten in de twintigste eeuw geconstateerd, slechts enkele centimeters bleken te bedragen. Halverwege de negentiende eeuw kreeg de Dienst er een taak bij: het voorbereiden van de aanleg van wegen en spoorwegen. In 1859 is zelfs nog een kabinet gevallen, toen de Eerste Kamer het plan afkeurde om de kosten van spoorbruggen voor de spoorwegen, die in die tijd door commerciële ondernemingen werden aangelegd, voor rijksrekening te laten komen.

Betrekkelijk uitvoerig wordt ingegaan op de opname in rijkswaterstaat van het particulier geodetisch bureau van Schermerhorn in 1931 als meetkundige dienst. Ik vind het alleen jammer dat als enige bron hiervoor mémoires en artikelen van Schermerhorn zelf zijn gebruikt. Is